

ANADOLU VE LEVANT EPI-PALEOLİTİĞİ IŞIĞINDA DİREKLİ MAĞARASI KİŞİSEL SÜS EŞYALARI

Emma Louise BAYSAL*

Anahtar Kelimeler: *Boncuklar • Deniz Kabukları • Taş • Levant • Kültürel Bağlantılar*

Özet: Bireysel takı ve süs eşyaları, Epi-paleolitik Dönem ile birlikte karakteristik buluntu şeklini almaya başlamıştır. Levant Epi-paleolitik sürecinde deniz kabukları çok sayıda ve yaygın olarak kullanılmış olup, bulunmuş oldukları kıyılardan çok daha uzak mesafelere taşınmışlardır. Aynı dönemde, taş boncuklar da yaygınlaşıp farklı form ve renklerde görülmeye başladılar. Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ki Kahramanmaraş ilinde bulunan Direkli Mağarası'ndan gelen yeni bulgular gösteriyor ki, Levant Bölgesi'nde olduğu gibi burada da Epi-paleolitik Dönem'de deniz kabukları ve taşlar boncuk yapımında kullanılmıştır. Bu makale, Direkli Mağarası'ndan gelen yeni bulguları boncuk kullanımı ekseninde tartışmaktadır. Ayrıca, kazı çalışmaları sonucunda yerleşmede bulunan boncukların sunumu ve söz konusu buluntu grubunun Levant ve Orta Anadolu gibi yakın çevrede ele geçen ve süs eşyası olarak tanımlanan diğer buluntular ile olan ilişkilerini de değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, Direkli Mağarası buluntularının geniş bir alanda Epi-paleolitik Dönem süs eşyası kullanım pratiklerine uygunluğunu göstermektedir.

THE PERSONAL ORNAMENTS OF DİREKLİ CAVE IN THE LIGHT OF THE EPIPALAEOLITHIC OF ANATOLIA AND THE LEVANT

Keywords: *Beads • Marine Shells • Stone • Levant • Cultural Connections*

Abstract: Personal ornaments have become one of the characteristic artefact types associated with the Epipalaeolithic period. In the Levant marine shell beads were commonly used in large numbers in the Epipalaeolithic and transported long distances from their coastal sources. Stone beads also became more common in this period and different forms and colours were employed. New evidence from Direkli Cave in Kahramanmaraş province, southeast Turkey, shows that, as in the Levantine examples, marine shells and stone were used to make beads in the Epipalaeolithic period. This article discusses the new evidence of bead use from Direkli Cave. In addition to presenting the bead assemblage from the site it also considers the relationship of these ornaments to those that have been recovered in adjacent regions, taking into account evidence from the Levant and Central Anatolia. In conclusion the article considers how the Direkli assemblage fits into a wider regional perspective on Epipalaeolithic ornamentation practices.

* Yrd. Doç. Dr. Emma Louise Baysal, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Balkan Yerleşkesi, TR-22030 / EDİRNE, e-posta: emmabaysal@trakya.edu.tr.

Giriş

Levant olarak tanımlanan bölgedeki Natufian kültürü ile Anadolu'nun Akdeniz kıyı kesimlerinin Epi-paleolitik dönemi bölgede gerçekleştirilen uzun süreli araştırmalar ve yeni bilgiler ışığında yapılan değerlendirmeler sayesinde çok iyi bilinirken, Anadolu'nun iç kısımlarına ait Neolitik Çağ öncesi kültürlerin neredeyse hiç araştırılmadan kaldığı gözlenmektedir¹. Orta Anadolu Bölgesi'nde yer alan ve çok erken bir döneme tarihlenen Pınarbaşı yerleşiminden gelen yeni bulgular, Orta Anadolu Bölgesi'nin, sosyal ve ritüel pratiklerinde Natufian öncesi Levant kültürleri ile inanılmaz benzerliklere sahip olduğunu göstermektedir². Bir mağara arkeolojik kazı ve araştırması olan ve Dr. C. M. Erek (Gazi Üniversitesi) tarafından yürütülen Direkli projesinde ele geçen son buluntular ve ek bilgiler de bu konudaki görüşleri zenginleştiren yeni kanıtlar sunmaktadır. Direkli Mağarası konum itibarıyla Levant ve Anadolu arasında bir yere sahip olması nedeniyle de her iki bölge arasındaki kültürel ilişkilerin kurulması ve anlaşılmasında çok önemli bir yer tutmaktadır.

Epi-paleolitik arkeolojisi üzerinde yoğunlaşan genel tartışmaların çeşitli sosyal ve ekonomik pratikler üzerinde odaklanmaya başladığı görülmektedir. Aslında, söz konusu tartışmalar ve konuları, Neolitik'ten bir önceki dönemin Neolitik Çağ'ın habercisi olduğunu ve Levant'ın Natufian kültürünün çekirdek bölgesi ile ilişkili olduğunu öne sürmek-

tedir. Şimdi ise sosyal kompleksite ile birlikte kaynak sağlamakta giderek uzmanlaşmanın çok daha erken dönemlere giden kökleri olduğu tartışılmaktadır³. Bu durum materyal kültür yanında birçok öge için geçerli olduğu gibi boncuklar için de geçerlidir.

Kahramanmaraş il sınırları içinde yer alan Direkli Mağarası (Harita 1), Akdeniz'in kıyı ovalık alanlarından Toros Dağları'nın merkezine doğru uzanan bir güzergâh üzerinde yer almaktadır. Bununla birlikte, çok kolay bir şekilde ulaşılamayacak bir noktada bulunduğunu da belirtmek gerekir. Akdeniz'den yaklaşık 120 km uzaklıkta ve deniz seviyesinden 1100 m yükseklikteki bir konuma sahip olan mağaranın yakın çevresinde bulunan ve Ortaçağ dönemlerine tarihlenen kalelerin varlığı da mağaranın bulunduğu konumun prehistorik dönemlerden tarihsel dönemlere kadar uzanan stratejik önemine işaret etmektedir. Direkli Mağarası erken prehistorik dönemlerden Levant Natufianı'nın geç evrelerine kadar uzun bir süre boyunca insan iskânı görmüştür. Bu mağaradaki kazı çalışmaları sonucunda açığa çıkarılan önemli yontma taş alet⁴ ve hayvan kalıntıları⁵ yanında, çok sayıda boncuktan oluşan bir buluntu grubu da bulunmaktadır. Boncuklardan oluşan bu grup, Paleolitik Çağ sonunda bölge içindeki insan aktivitelerinin ve etkileşimlerinin anlaşılması açısından yeni bir bakış açısı ve potansiyel oluşturmaktadır.

Boncuklar, özellikle deniz kabuğundan yapılmış olanlar, Levant için

¹ Kartal 2003; 2009.

² Baird ve diğ. 2013, Baysal 2013a, Baird 2012.

³ Maher ve diğ. 2012; Richter ve diğ. 2011.

⁴ Erek 2009, 2012.

⁵ Arbuckle – Erek 2010.

kültürel açıdan Natufian Dönem'i belirleyen anahtar ve kültürel öğelerden biri olmuş⁶ ve bu bağlamda da tartışılmıştır⁷. Natufian kültür merkezinin en yoğun ve önemli olduğu, Güney Ürdün ve Kuzey Suriye'de zaman içinde giderek önemlerinin azaldığı belirtilmektedir⁸. Son yapılan çalışmalara göre, söz konusu boncukların kullanımı ve uzun mesafelere ulaşan dolaşımı Natufian Dönem'in başlangıcından çok önceleri gerçekleşmekteydi⁹. Bu bilgi ışığında ve coğrafi konum göz önüne alındığında, Direkli Mağarası, Levant kültürüne ait çekirdek merkezin sınırları içinde yer almaktadır. Buna karşılık, yoğun olarak görülen Akdeniz kabuğu boncuklar topluluğu ile taş boncuklardan oluşan takı ve süs eşyalarının, geleneksel kullanım açısından Levant'ta yer alan Natufian Dönem yerleşmelerinin bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışma, Direkli Mağarası'nın boncukları üzerindeki ilk çalışma olup, ortaya çıkan analiz sonuçlarını ele almakta, materyal kültürün ilişki ve bağlantılarını Direkli açısından değerlendirmekte ve daha iyi bilinen Levant Geç Natufian'ı ile Pınarbaşı buluntuları ışığındaki ilişkileri değerlendirmeyi hedef almaktadır.

Direkli Mağarası kazılarında en ince ayrıntısına kadar yapılan sulu elek işlemleri (flotasyon/yüzdürme) sonucun-

da boncuk türü küçük buluntular ve bunlarla ilintili olanların %100 oranda ele geçirilmesi, uygulanan yüzdürme tekniğinin mağara kazıları, özellikle erken dönemlere tarihlenenler için arkeolojik açıdan önemli ve başarılı olduğunu göstermektedir¹⁰. Direkli Mağarası'nda ele geçen tüm boncukların insan iskânı olan alanlardaki tabakaların kazıları sonucu açığa çıkarıldığı ve 2015'e kadar herhangi bir gömü buluntusuna rastlanmadığı gözlenmektedir. Bu durum, söz konusu dönem içerisinde gömü pratiklerinde karşımıza çıkan ve çok yaygın olarak görülen boncuk kullanımı kadar önemli bir durumu ortaya koymaktadır¹¹.

Direkli'nin deniz kabukları

Akdeniz'de deniz kabuklarının kullanımı Alt Paleolitik'ten itibaren bilinmektedir. Deniz kabuklarının kullanımının yaygınlaşması ise Geç Glasiyel ve Erken Holosen Dönemi'nde denk gelmektedir¹². Deniz kabukları sahil kesimlerinde besin olarak tüketilmelerinin yanı sıra bazı türleri, konumuzun ilgili olduğu bölge içinde (Doğu Akdeniz), Üst Paleolitik'ten itibaren takı ve süs eşyası olarak da kullanılmaya başlamıştır¹³. Kabukların süs eşyası olarak kullanımının kökenleri bu yüzden avcı-toplayıcılar açısından kıyı kesimlerinde yiyecek ve besin elde etme stratejileriyle ilişkili olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, deniz kabuklarının iç kara kesimlerinde kullanımı, uzun mesafeler arasında taşınmış olduklarını gösterirken

⁶ Bar-Yosef 1991, 629; Bar-Yosef Mayer 2005a, 2005b.

⁷ Bar-Yosef 1991; Bar-Yosef Mayer 2005a; 2008; 2013; Bar-Yosef Mayer – Porat 2008; Bar-Yosef Mayer ve diğ. 2013; Belfer-Cohen 1991a, 1991b 1995; Byrd – Monahan 1995; Kurzawska ve diğ. 2013; Maréchal 1991; Noy 1991; Reese 1982, 1991.

⁸ Belfer-Cohen 1991b, 584.

⁹ Richter ve diğ. 2011; Baysal 2013a.

¹⁰ Bkz. Arbuckle – Ereğ 2010.

¹¹ Bar-Yosef 2005; Bar-Yosef Mayer 2008.

¹² Colonese ve diğ. 2011.

¹³ Bar-Yosef 1991.

aynı zamanda, bunları kullanan insan gruplarının hareket örüntülerine de işaret ederek referans vermektedir.

Bu çalışmaya konu olan toplam 166 adet deniz kabuğu bulunmaktadır. Bunların bir kısmı delinmemiş ve/veya kullanım izine sahip değildir. Bu yüzden bunların hepsini deniz kabuğu boncuğu olarak nitelemek yerine Direkli Mağarası'na getirilmiş ve denizle ilişkili bir buluntu topluluğu olarak görmek daha doğru olacaktır. Denizle ilişkili kabuklara ek olarak tatlı su kaynaklı, tüm olarak bulunmuş *Theodoxus* ve *Unio* gibi yerel (toplam 9 örnek) kabuklar da süs nesnesi olarak sıklıkla görülür.

Nassarius gibbosulus 84 adet ile sayısı en fazla olan örnektir. Bunların bazıları kötü durumda olsa da, çoğu net bir şekilde üretim izi ve kullanım aşınmalarına sahiptir. Bunlar üzerindeki delikler (Res. 1 ve 2 de görüldüğü gibi) geniş, düzgün ve düzenli değildir. Çok az örnekte küçük ve düzenli delikler açılmıştır (Res. 1.5). Düz olmayan bir yüzeyde açılmaya çalışılan bu deliklerin doğal olup olmadıkları konusunda kesin bir şey söylemenin zor olduğu gibi, bu kabukların sadece delik olanlarının mı toplandığı konusu da sorgulamaya açıktır. Yine bu deliklerin içerden veya dışarıdan bir vurma yöntemi veya baskı ile mi açıldığı konusu da net değildir.

Birçok araştırmacı her iki yöntem veya durumda delikler konusu için uygun senaryoları tartışmaktadır¹⁴. Açılmış olan birçok delikte aynı zamanda dikkate değer derecede aşınma izleri görülmektedir. Res. 2.2 de görüleceği gibi, bu

deliklerin kenarlarında, kullanımdan dolayı çok az da olsa bir parlaklığın oluştuğu görülür ki, bunların doğal olan kırıklarda görülmeleri söz konusu değildir.

Üzerinde çalışılan boncukların bazılarında ısıya maruz kalma sonucu oluşabilen izler de gözlenmektedir. Koyu gri/siyah renkte olan 5 adet *Nassarius* kabuğunun az oksijenli bir ortamda ısıya maruz kalmış oldukları¹⁵ dikkat çekicidir. Bunlardan bir tanesi aşırı derecede yanmış durumda olup maruz kaldığı ısıdan dolayı formunu kaybettiği ve yüzeyinde çeşitli çatlakların oluştuğu gözlenmiştir. Bu yanmanın ise kontrollü ve bilinçli bir yanmadan çok, kontekst ile bağlantılı bir yanma olduğu düşünülmektedir.

Her ne kadar boncukların nasıl kullanıldığına dair kanıtların sayısı az olsa da, bir kaç örnek üzerinde ipelerin oluşturduğu aşınma izlerine rastlamak mümkündür. Bununla birlikte, yine bu boncukların nasıl dizildikleri konusunda kesin bir şey söylemek şimdilik doğru değildir. Kullanım aşınması gösteren iki kısım vardır. Bunlar deliğin, kabuğun giderek kalınlaştığı dudak kısmında ve tamamen tam karşısı olan en üst noktadadır. Deliklerin ve bu alandaki kırıkların yeniliği göz önüne alındığında, boncukların çoğunun ya ipe takılarak kullanıldığı ya da çok uzun süre kullanımda kalmadan arkeolojik tabakalara karışmış oldukları düşünülebilir.

Nassarius'lara ek olarak, uzun kabuk formlardan da (toplam 76 örnek) bulunmakta ve bu da *A. dentalis* grubun-

¹⁴ Ridout-Sharpe 2015, 104.

¹⁵ Franchti Mağarası'nda Perles ve Vanhaeren'in de (2010) sözünü ettiği gibi.

dan çok sayıda kabuk örneği içine almaktadır. Bunlar uzun olup en incisi 1 milimetreden daha küçük olarak dilimlenmiştir (Res. 3). Bunların hemen hepsinin üzerinde bir çeşit aşınma olup, bu durum olasılıkla deniz kenarından toplandıklarına işaret etmektedir. Tüm bunlara ek olarak, buluntular arasında fosil ve vermetid¹⁶ kalıntıları da¹⁷ yer almaktadır. Teknoloji ve kullanım söz konusu olduğunda kısa, orta ve uzun boyda olan formların hepsi farklı derecelerde kullanım izlerine sahiptirler. Kesilmiş kabukların düz ve iyi bitirilmiş arka kısımları bulunmaktadır (Res. 3, alt). Bazıları ise ip veya benzerlerinin takılmasıyla oluşan bir çentik izine sahiptir. Genel olarak uzun kabukların daha kırılğan uçlara sahip oldukları gözlenmektedir ve (birçok durumda düzgün değildir, Res. 3 te sağ üst köşedeki örnekte görüldüğü gibi) kullanım sonucu oluşmuş bir çentik veya parlaklık kazanmış bir arka kısma sahip oldukları görülmektedir.

Columbella rustica (Res. 1.2) türünden 6 örnek bulunmaktadır. Bunların hepsi kabaca şekillendirilmiş ve belki doğal olarak oluşmuş deliklere sahiptir. Bazı kabuklarda açılan deliklerin çok düzgün ve pürüzsüz bir şekilde aşınmış oldukları görülmektedir. Bazılarında da spiraller yitirilmiştir. Genel olarak bu türler, gövde ve deliklerinde *Nassarius* türü kabuklardan daha az kullanım izine sahiptirler. Her ikisi de (*Columbella* ve *Nassarius*) Kuhn v.d.¹⁸ tarafından küçük boyutlarda olmaları ve insan diyeti için-

de besin değerlerinin çok düşük olması nedeni ile süs eşyaları olarak kullanılan ve ender bulunan gastropodlar olarak tanımlanmıştır. Bunlar, dentalia ile birlikte, prehistorik dönem deniz kabuğu boncuklarının temel grubunu oluşturmakta olup, Direkli buluntu topluluğu ve daha geniş bir bölge içindeki yerleri aşağıda detaylı olarak tartışılacaktır.

Deniz kabuğu boncuklara ek olarak, tatlı su boncuklarının da bulunduğunu burada belirtmek gerekir. *Theodoxus* türüne ait örneklerin pek çoğunda bulunmasına karşılık bunlarda ya delik görülmez ya da açılmış olsa bile bize ulaşmamış durumdadır. Bu gruba ait örneklerden birçoğunun iyi durumda olduğu da gözlenmiştir. Her ne kadar bu türlerin (*Theodoxus jordani*) bulunabildiği en yakın kaynak Hatay bölgesindeki Asi Nehri ise de,¹⁹ bu kabukların çok daha yakındaki tatlı su kaynaklarından mağaraya getirilmiş olma olasılığı da düşünülebilir. Bununla birlikte, yerleşmede ele geçen kabukların, yerleşmenin Asi Nehri'ne ve İskenderun Körfezi'ne olan yakınlığı da göz önüne alınarak toplanmış olabilecekleri de düşünülebilir. Bazılarında deliklerin olmaması, bunların bir ipe takılarak, dizilerek veya bir şekilde süs eşyası olarak değil, inançlarla veya başka pratiklerle bağlantılı olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Bir de tek ve büyük boyutta tatlı su bivalve (çift kabuklu) midyesi bulunmakla birlikte bunun üzerinde herhangi bir işleme ve delme izi yoktur. Bu durum, yerleşmeye bilinçli bir şekilde getirildiğini göstermektedir. Kısacası, bu tür kabukluların mağarada yaşayanlar için sürekli başvuru-

¹⁶ Kabuklu solucanlar, Resim 3 sağdan ikinci.

¹⁷ Bunların kesinleştirilmesi gerekmektedir, tartışmalar için bkz. Bar-Yosef Mayer ve diğ. 2010.

¹⁸ Kuhn ve diğ. 2001, 7643.

¹⁹ Amr -Abu Baker 2004, 221.

ruhan bir yiyecek kaynağı olmadığını ileri sürmek mümkündür.

Deniz kabukları, Direkli yerleşim alanında bulunan “yabancı” buluntular arasında olup, çok az sayıda bulunan taş boncuklar da uzun mesafeler arasındaki ilişkiler ve gelenekler hakkında bilgi vermektedir. Çok az sayıda bulunan taş boncuklar (toplam 9 adet) değişik formlarda olduklarından, yerleşim için kabul edilebilecek bir tipoloji oluşturmazlar. Buna karşılık bunlardan 7 tanesini, disk biçimli boncukların içindeki çeşitleri (ince disk, geniş disk ve kısa silindirik) ve klasik disk formunu dikkate alarak, kabaca disk biçimli boncuklar kategorisi içinde değerlendirebiliriz²⁰. Disk boncuklar çeşitli hammaddelerden üretilmiş olup, çok yumuşak kalsitlerden serpentinlere kadar uzanır ve doğal şeklinde veya ısıtılarak dış yüzeyleri beyazlaştırılmış ve/veya çatlamış biçimdedir. Teknolojik açıdan değerlendirildiğinde taş boncuklar üzerindeki deliklerin her iki taraftan çalışılan, düz olmayıp genelde konik biçimli olduğu ve yay/matkap yerine elle açıldıkları söylenebilir.

Büyük boncukların ilkleri dörtgenimsi/fıçı şeklinde olup bir mercimek kesitine sahiptir²¹ ve bu form Bar-Yosef Mayer’in Levant tipolojisindeki²² uzun silindirik formlarıyla aynıdır. Bu tür boncuklarda kullanılan hammadde içte parlak mavimsi yeşil, dışta beyaz renklidir. Bunun üzerinde henüz kimyasal ve petrografik analizler gerçekleştirilmedi

fakat Levant’ta biraz daha geç evrede karakteristikleşen Dabba mermerlerine²³ ve apatit²⁴ taş boncuklara çok benzemektedir.

Serpentinitten yapılmış, her iki taraftan delinmiş, tek ve büyük bir boncuk (Res. 5) mercimek profilli, kısa fıçı formundadır. Bu boncuk, boyutları, uzun deliklere sahip olması ve erken bir döneme tarihlenmesi açısından ilginçtir. Dış yüzeyi (Res. 5 alt sağ) ve delikleri (Res. 5, alt sol), bir uçtan bir uca geçirilmiş (Res. 5, sağ) bir iple birlikte yoğun ve uzun süren kullanımından kaynaklanan izlere sahiptir. Bu türden kullanım aşınmaları, en erken Neolitik dönemlerden itibaren çok iyi bilinmekte²⁵ ve bazı süs eşyaları için uzun süreli kullanıma işaret etmektedir. Uzun delikleri bir matkap ile açılmış olup bu deliklerin ortada istenildiği şekilde birleşmediği ve yine bu deliklerin merkeze doğru giderek sivrildiği bir boncukta, Bar-Yosef Mayer’in Hatoula yerleşmesinden tanıttığı gibi²⁶ Natufian ve PPNA dönem tipolojilerine benzemektedir. Bu ve diğer boncuklar Levant’tan gelen kanıtlar ışığında aşağıda daha detaylı bir şekilde tartışılacaktır.

İç Anadolu ve Levant verileri ışığında Direkli’nin boncukları

Anadolu’da Pınarbaşı ve Direkli Mağarası Epi-paleolitik olarak tanımlanırken bu dönem Levant’ta çeşitli alt evrelere ayrılmaktadır²⁷ ve bu alt evreler yontma taş alet endüstrileri üzerinden

²⁰ Beck 1928 Levha II ve III, I.A.1, I.A.2, I.B.1, I.B.2, I.C.1, I.C.2.

²¹ Resim 4 üst, Beck 1928, Grup D.1.b ile Grup II nin elips şekilli profili.

²² Bar-Yosef Mayer 2013, 134 Figür 3.

²³ Wright – Garrard 2003, 270.

²⁴ Bar-Yosef Mayer 2013, 134.

²⁵ Baysal 2013b; Baysal – Miller 2016.

²⁶ Bar-Yosef Mayer 2013, 133-135.

²⁷ Kültürel kompleksler Bar-Yosef Mayer 2005a.

belirlenmiştir. Bunların dışında kalan diğer sosyal ve materyal kültüre ait buluntular ve ilintili olan şeyler tam olarak araştırılmadan kalmıştır. Bu çalışmanın amacı doğrultusunda, bunların Epi-paleolitik ve Natufian dönemler olduğunu söyleyebiliriz²⁸. Bu kültür dönemleri son zamanlara kadar daha az karmaşık²⁹ ve Levant'a ait bir fenomen olarak görünürken, yeni kanıtlar ışığında, bunlar hakkında belirtilenler de dahil olmak üzere, materyal kültüre ait bazı pratikler ile coğrafi alan kapsamı ve organizasyonu açısından sorgulanmaktadır.

Levant olarak bilinen bölgede Natufian Dönemi'ndeki toplulukların materyal kültürlerine ait olan objeleri uzun mesafeler arasında taşımış oldukları uzun zamandan beri biliniyor olmasına karşılık³⁰, aynı durumun Anadolu ve Mezopotamya için ne kadar geçerli olduğu açık değildir. Obsidiyen gibi materyallerin yanı sıra, kaynakları bilindiğinden dolayı deniz kabuğu boncuklar da insan topluluklarının hareketlerinin ölçülebilmesi açısından yararlı materyallerdir. İnsan topluluklarının kat ettikleri yol hakkında en azından tahmini bir bilgiyi bize sunarlar. Epi-paleolitik ve Natufian'a tarihlendirilen Levant yerleşimlerinden elde edilen kanıtlar ışığında deniz kabuklarının taşınma uzaklıkları 300 km'ye kadar normal karşılanıyordu³¹.

Levant ile karşılaştırınca Anadolu Epi-paleolitik çok az bilinmektedir³².

Bu dönemi karakterize eden kültürler, örnek yerleşmeler ve materyal kültür kalıntılarına ait örnekler genelde Levant Bölgesi'nden bilinmektedir³³. Bu dönemde, genel olarak hareketli avcı-toplayıcı gruplar vardır. Bar-Yosef Mayer'in³⁴ belirttiği gibi bu dönem ve Üst Paleolitik Dönem arasındaki boncuk buluntuları arasında çok az farklar görülmektedir. Bununla birlikte, Direkli Mağarası'nın çağdaşı olduğu Natufian Dönem'e göre, kendine has bir süs eşyası pratiğine sahip olduğu söylenebilir. Orta Anadolu'da yer alan Pınarbaşı sit alanı, şimdiden Levant Natufianı'nın geç evresi ile benzerlikleri olduğunu çoktan göstermiş olmakla beraber³⁵ Direkli Mağarası'ndan gelen buluntuların da genel materyal kültür karakterine bağlı ve uygunluk göstermesi bir hayli ilginçtir. Anadolu ve Levant arasında yol ağlarının kesiştiği bir noktada ve bir hayli yüksek konumda bulunan Direkli Mağarası'nda ele geçen kanıtlar coğrafi ve zamansal açıdan da bu konudaki bilgilerimizde yer alan boşluğu doldurabileceği gibi konu hakkındaki temel sorularımızı da cevaplayabilir. Anadolu ve Levant'taki kabuk ve kabuklardan üretilmiş olanlarla taş boncukların karşılaştırılmasının son derece faydalı olacağı düşünülerek aşağıda bu konuda bir deneme yapılacaktır. Bununla birlikte söz konusu buluntuları, özel durumları ve coğrafi kontekstleri açısından da değerlendirmek gereği unutulmamalıdır. Bu yüzden söz konusu materyal, kültür fenomeni

²⁸ Yaklaşık 21,000 BC kal. den 10,000 BC kal. ortalarına.

²⁹ Richter ve diğ. 2011, 96.

³⁰ Örneğin Garrod 1932.

³¹ Reese 1991, 623.

³² Bu konudaki kapsamlı tartışma için bkz. Kartal 2009.

³³ Bar-Yosef Mayer tarafından tanımlandığı üzere 2005a.

³⁴ Bar-Yosef Mayer 2005a, 178.

³⁵ Baysal 2013a.

ve bölgeler arası perspektiften değerlendirilmiştir.

Direkli Mağarası'nda ele geçen deniz kabuklarının geniş bir coğrafyadaki kontekstlerini tanımlamaya çalıştığımızda bunun için izlenebilecek iki yol bulunmaktadır; Bunlardan birincisi deniz kabuklarının boncuk olarak kullanımının kökenlerini, ikincisi ise belirli zaman aralıklarındaki kullanımlarının coğrafi yayılımlarını araştırmaktır. İlk yolu incelemek gerekirse, kanıtlar için Türkiye'nin güneydoğusundan çok daha uzaklara bakmak gerekecektir. En erken deniz kabuğu boncuklara ait bilgiler Ürdün'ün güneyindeki Madamagh kaya sığınağından gelmektedir. Burada, *Antalis* sp. (dentalia) ve *Columbella* sp. az sayıda bulunmaktadır ki burası en yakın denizden 100 km (Kızıl Deniz) ve Akdeniz'den 180 km uzaktadır³⁶. Bu boncuklar Ürdün'de kayıtlara geçen ve çok sayıdaki en erken (G.Ö. 20,000) boncuklardır³⁷. Türkiye'de ise deniz kabuğu boncuk kullanımının en erken izleri denize 30 km uzaklıktaki Karain ve Öküzini mağaralarından bilinmektedir. Bu merkezlerdeki boncuklardan *Columbella rustica* ve *Nassarius gibbosulus* ile çeşitli dentalia türleri Üst Paleolitik'ten Neolitik Çağ'a kadar kullanılmıştır³⁸. Bir diğer kanıt ise çok küçük alandaki kazılardan ele geçen ve Konya Ovası'nın sınırındaki Pınarbaşı yerleşiminden gelmektedir. Direkli Mağarası'ndan bir kaç bin yıl daha erkene tarihlenen Pınarbaşı'nda deniz kabuğu boncukların yoğun kullanımını görülmekte olup, özellikle dentalia

türüne ve bunların yanında taş boncuklara da rastlanmaktadır³⁹. Pınarbaşı'ndaki arkeolojik açıdan özel durum ise bu kadar kıyıda uzak bir bölgede deniz kabuğu boncuklarının kullanılıyor olmasıdır. Natufian Dönemi'ne bakıldığında, Direkli buluntu topluluğu ile kabaca çağdaş diyebileceğimiz Ürdün'ün güneyinde yer alan Beidha yine yoğun bir şekilde dentalia kullanımı göstermekte ve bunun yanında çok az sayıda *Columbella* sp. bulunmaktadır. Reese' göre⁴⁰ bu geç Epi-paleolitik ve Natufian dönemlerinde denizden uzak ve karasal iç bölgelerde tipik bir durumdur. Söz konusu durumda, gerçekten yerleşmelerin Akdeniz veya Kızıl Deniz'e olan uzaklıkları dışında değişiklik görülmez.

Abu Hureyra'dan, Direkli Mağarası ile hemen hemen aynı coğrafyada ve kültür dolguları ile kabaca çağdaş diyebileceğimiz tabakalarından deniz kabukları hakkındaki çok yakın zamanda yayınlanan bilgiler⁴¹ süs eşyalarının pratik kullanımını hakkında kapsamlı bir tablo sunmaktadır. Kuzey Levant'ta yer alan çok sayıdaki diğer yerleşmelerden gelen bilgilerin kombinasyonları doğrultusunda⁴² bu durum, dönem ve coğrafi bütünlük açısından şimdilik en uygun model olarak karşımıza çıkmaktadır. Direkli Mağarası ile çok büyük benzerliklere sahip olan Abu Hureyra örneğinde, az sayıda diğer kabukların da olmasına karşın (örneğin *Dentalium* ve *Columbella rustica*) genelde *Nassarius* kabukları tercih edilmektedir. Hem Akdeniz hem de Kızıl

³⁶ Byrd'de Reese 2014, 50.

³⁷ Detaylar için bkz. Byrd 2014, 50.

³⁸ Albrecht ve diğ. 1992, 138; Otte ve diğ. 1995.

³⁹ Baysal 2013a.

⁴⁰ Reese 1989, 103, bu durumda olan daha birçok yerleşim adı da sıralanmıştır.

⁴¹ Ridout-Sharpe 2015.

⁴² Alarashi 2014; Maréchal – Alarashi 2008.

Deniz kaynak olarak kullanılmıştır. Kabukların taşınma uzaklıkları, yani denizlerden uzaklık da yine aynı şekilde 100 – 180 km arasında değişmektedir. *Nassarius* kabukları, her zaman olduğu gibi, geleneksel bir biçimde delinmiştir. Bu deliklerin bir kısmı doğal gibi görünmekle birlikte birçoğunun baskı sonucu ya da iç veya dış yüzeye kemik bir aletle ufak bir vuruş gerçekleştirerek oluşturduğu ileri sürülmektedir⁴³. Direkli ve Pınarbaşı'nda da olduğu gibi birçok arkeolojik yerleşmede, kontrol edilebilen bir ısı kaynağı kabukların rengini beyazdan griye/siyaha dönüştürmek için kullanılmıştır⁴⁴. Ridoute-Sharpe'a göre⁴⁵ hiç işlenmiş olarak bulunanlar göz önüne alındığında, bazı kabuklar üzerindeki işlemlerin yerleşmede gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu görüş doğrultusunda Anadolu'daki örnekler değerlendirildiğinde bunun çok önemli bir durum olduğu görülecektir. Çünkü şu ana kadar Anadolu'da bu tür bir kanıt ele geçmemiştir. Abu Hureyra'daki *Nassarius* kabukları üzerindeki kullanım izleri Direkli'de görülenler ile hemen hemen aynıdır. Birçoğunda çok parlak bir yüzey ve yine ip vb kullanımından doğan çentikler genel kullanım izleri arasındadır⁴⁶. Direkli'deki boncukların kullanımında olduğu gibi Abu Hureyra'dakilerin de ne kadar ve ne için kullanıldıkları açık değildir. Ridoute-Sharpe⁴⁷, kullanım aşınmalarındaki izlerden, temel olarak boncukların gruplar halinde ve

uzun zaman kullanıldıklarını ileri sürmektedir.

Abu Hureyra'da kabuk boncuklarının kullanımı belirli döneme ait özel karakteristikler göstermektedir. Örneğin, tercih edilen türlerdeki değişim Neolitik Çağ'ın başlangıcı ile örtüşmektedir, söz konusu değişim ve tercihler Levant ve Anadolu için de geçerlidir⁴⁸. Bu görülen değişiklik daha çok kullanılan kabuk türlerindeki sayısal kullanım ile ilişkilidir. Örneğin; zaman içerisinde *Dentalium* tercihi/kullanımında genel bir düşüş gözlenmektedir. Bu durum *Dentalium*'un tamamen kullanımdan çıktığı anlamına gelmez ve kullanımı örnekleri görüldüğü gibi devam eder. Bronz Çağı'na tarihlenen Başur Höyük'teki gömülerden gelen örnekler bunu doğrular durumdadır. Buna karşılık, kabukların seçimi ve kullanım stillerinde bazı değişiklikler görülmektedir. Başka bir perspektiften bakıldığında, tür seçimlerindeki farklılıklara rağmen, Paleolitik'ten başlayarak on binlerce yıl boyunca deniz kabukları kullanımında kalmıştır.

Dentalium kabukları, burada sözü edilen buluntu toplulukları arasında Natufian Dönem için büyük bir oran oluşturmakta ve taş alet endüstrisine ek olarak tipik bir buluntu grubu niteliği taşımaktadır⁴⁹. Bununla birlikte Reese⁵⁰, Richter ve diğerlerinin⁵¹ sunduğu, Levant'tan gelen kanıtların kombinasyonları ve burada sözü edilen Anadolu örnekleri ile bu durumun zamansal ve

⁴³ Ridout-Sharpe 2015, 104.

⁴⁴ Ridout-Sharpe 2015, 105; Perlès – Vanhaeren 2010.

⁴⁵ Ridout-Sharpe 2015, 105.

⁴⁶ Ridout-Sharpe 2015, 105.

⁴⁷ Ridout-Sharpe 2015, 105.

⁴⁸ Bar-Yosef 1991; Bar-Yosef Mayer 2005a; Baysal 2013a, 2013b, baskıda.

⁴⁹ Örneğin Baird ve diğ. 2013; Bar-Yosef Mayer 2005a; Reese 1989, 102.

⁵⁰ Reese 1991.

⁵¹ Richter ve diğ. 2011.

bölgeler arası devamlılık açısından tamamen doğru olduğunu söylemek zordur. Gerçekten, her ne kadar *Dentalia*, Natufian Dönem içinde popüler bir seçim olsa da, Direkli’de ve diğer yerleşmelerde karşımıza çıktığı gibi diğer kabuklarla birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Her ne kadar deniz kabuklarının dolaşımı üzerindeki itici güç tartışılmış⁵² ve bu konuda geniş, kapsamlı yorumlar yapılmış olsa da⁵³ hala deniz kabukları gibi süs nesnelерinin neden sadece Epi-paleolitik’te değil de Paleolitik’ten Tunç Çağı’na kadar öncelikli bir yere sahip olduğu hala anlaşılammıştır. Obsidiyen gibi kullanışlı ve pratik nedenlere dayanan bir hammaddenin talep görmesi, taşınması veya değış tokuşunun yapılması anlaşılabilirken, pratik bir nedene sahip olmayan, sadece dekoratif ve görselliğe hitap eden doğası ile boncukların uzun dönemlere yayılan kullanımına ait bir yorum yapmak zordur. Belki bunları kimlik anlatımı ile ilişkilendirmek gerekir ya da geldikleri yerler (denizler) düşünüldüğünde, uzun ve köklü ilişkilere işaret ettikleri düşünülebilir. Ayrıca kabuklar değış tokuş açısından da bir değere sahip olmakla birlikte bu durum, bunların mezarlarda bulunmalarını ve iç bölgelerdeki yerleşmelerin *Dentalium* konusundaki tercihlerini açıklamaz.⁵⁴

Taş boncuklar kabuk boncuklara göre daha farklıdır. Erken Prehistorik Dönem’de deniz kabuklarıyla karşılaştı-

rıldığında daha az ele geçerler. Bununla birlikte erken teknoloji ve tercih edilen hammaddeler hakkında bilgi vermektedirler. Disk formlu boncuklar dışında Direkli Mağarası’nda karşımıza çıkan boncuk formların paralelleri Levant’ta görülmektedir. Levant ile paralelligi olan bu formlar Anadolu’da ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Kabuk boncukların aksine, taş boncuklar uzun bir tarihe sahip değildirler. Taş boncukların kullanımı kabuk boncuklarla karşılaştırıldığında göreceli olarak geç olup, ilk yaygın kullanımları Epi-paleolitik’ten itibaren görülmeye başlar. Wright ve Garrard⁵⁵, Ürdün’deki boncuk üretiminden yola çıkarak tarımın başlangıcı ile zanaatta uzmanlaşma arasındaki güçlü bir ilişkinin varlığını da tartışmışlardır. Bununla birlikte Direkli Mağarası’nda ve yakın coğrafyalardaki⁵⁶ yayınlanmış buluntu gruplarında da görüldüğü gibi⁵⁷ Epi-paleolitik Dönem’de çoktan karmaşık bir taş boncuk üretiminin varlığını görüyoruz. Dikdörtgen şekilli ve flürapatitten yapılmış olan örneğin benzerleri görülmektedir⁵⁸. Materyal açısından da Direkli Mağarası’ndaki örneğin Wright ve Garrard tarafından⁵⁹ tanımlanmış olan Dabba mermerine benzediği yukarıda belirtilmişti. Bar-Yosef Mayer tarafından verilen PPNA örnekleri de⁶⁰ Direkli boncuğuna yakın benzerlikler taşımaktadır. Form olarak her ne kadar yakın benzerlikler taşıyor olsalar da, kullanılan malzeme türü açısından daha çok güney

⁵² Reese 1991; Baird ve diğ. 2013; Baysal 2013a; Richter ve diğ. 2011.

⁵³ Stiner 2014; Kuhn – Stiner 2007a, 2007b; Kuhn ve diğ. 2001; White 2007.

⁵⁴ Bar-Yosef Mayer 2005a: 179; Baysal 2013a.

⁵⁵ Wright – Garrard 2003.

⁵⁶ Mureybet, Suriye.

⁵⁷ Maréchal – Alarashi 2008.

⁵⁸ Maréchal – Alarashi 2008, 594.

⁵⁹ Wright – Garrard 2003, 270.

⁶⁰ Bar-Yosef Mayer 2013, 134.

Levant'ı andırmaktadır. Büyük ve çift delikli olan boncuğun yayınlanmış literatürde şu ana kadar form açısından benzerleri görülmemiş olmakla birlikte, serpentinde yapılmış olan boncukların Mureybit'te⁶¹ görüldüklerini biliyoruz. Çift delikli boncuktaki kullanım aşınması Natufian'da benzerlerini bulamaz ama Neolitik Çağ açısından değerlendirildiğinde genel olarak karşımıza çıkmaktadır⁶².

Uzun mesafeler arası değiş tokuşun daha önceleri Natufian ile ilişkilendirildiği düşünülürse⁶³, şu anda görüldüğü kadarıyla erken Epi-paleolitik'te köklerini bulmak mümkündür. Bununla birlikte Neolitik öncesi kültürler arası ilişkilerin değerlendirilmesinde zamansal ve süreçsel sınırların da tekrardan ele alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Geleneksel Natufian çekirdek bölgesine ve Natufian öncesi Levant'ın dışına baktığımızda bu kültürlerle ait buluntu türlerinin sürpriz denecek kadar benzerlerinin Anadolu'daki buluntu toplulukları arasında da olduğunu görmekteyiz. Buradaki sorun yorumsal yaklaşımların ve paradigmalardan geçireliliğidir. Richter vd⁶⁴, Azrak Havzası için hem zamansal hem de coğrafi devamlılık konusunda görüşlerini öne sürmüşlerdir. Bununla birlikte her ne kadar ele geçen kanıtlar ve buluntuların sayısı az olsa da Anadolu için de böyle bir görüş ileri sürülebilir.

Sonuç

Direkli Mağarası bireysel süs eşyaları buluntu topluluğu içindeki unsurlardan birinin küçük süs eşyaları olduğu görülmüştür. Deniz kabuğu boncukların kullanılan en yaygın malzeme olduğu gözlenirken, taş boncuklar da çok önemli bir role sahiptir. Kabuk boncukların çoğunluğu *Nassarius gibbosulus*'dan yapılırken *Dentalium* ve *Columbella rustica* da kullanılmıştır. Bu kabuklar yerleşmeye bilinçli olarak Akdeniz'den, belki de İskenderun Körfezi'nden getirilmiştir. Bu nakil işlemleri büyük bir ihtimalle bu mağarada yaşayan grup tarafından en az yılda bir kez gerçekleşen sezonluk bir transhumanist aktiviteydi. Bu yüzden boncuklar, son derece mobil ve diğer bir tanım ile taşınabilir materyaller olup mağaradaki arkeolojik kontekstler içinde bulunmuşlardır. Şu ana kadar boncukların tek bir boncuk veya gruplar halinde mi kullanıldığı ya da farklı materyallerin ne türden bir ilişki içinde hangi şekillerde kullanıldıkları konusunda pek fazla kanıt yoktur. Teknoloji açısından değerlendirildiğinde, kabuk boncukların üretimi göreceli olarak daha kolaydır ve bunlara genel olarak bir delik açılması yeterli iken taş boncukların teknolojisi ve üretimi daha karmaşıktır. Taş boncukların en büyüğü şekillendirilmek için iki kere delinmiş, yüzeyi aşındırılmış ve parlatılmıştır. Boncuklar çok özel bir kullanım aşınmasına sahiptir ki bu da uzun süre kullanımda olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, yaygın olarak Neolitik Çağ'da uygulanmış olan taş boncuk teknolojisinden hiç bir fark göstermez. Bu da Neolitik Çağ taş boncuk-

⁶¹ Maréchal – Alarashi 2008, 592.

⁶² Baysal 2013b.

⁶³ Örneğin Bar-Yosef Mayer 2005a: 180.

⁶⁴ Richter ve diğ. 2011.

larının köklerinin nereye uzandığı konusunda bilgi vermektedir.

Daha geniş bir perspektiften değerlendirildiğinde Direkli, Natufian kültüründen bilinen süs eşyası pratiği ile çok sayıda benzerliklere sahiptir. Seçilen kabuk türleri ve denizden iç alanlara götürülmeleri açısından aynıdır. Konya Ovası'nda yer alan Pınarbaşı yerleşimindeki erken örneklerin ışığında görüldüğü kadarıyla, deniz kabukları Epi-paleolitik'te ve Levant Natufian'ında olduğu gibi Anadolu Yarımadası'nda da binlerce yıl boyunca kullanılmıştır. Aynı durum taş boncuklar için de geçerlidir. Pınarbaşı'ndan bilinen örnekler de buna ait kanıtları sunmaktadır. Direkli Mağarası kazılarında ortaya çıkarılan boncuklar sadece Levant'taki türlerine benzerlik göstermekle kalmaz, hatta aynı kaynaklardan gelmektedir. Bu konudaki derinleştirilmiş analitik çalışmalar konuyu daha da açıklığa kavuşturacaktır. Şu andaki bilgiler ışığında, en azından süs eşyaları esas alınarak, takı ve süs eşyalarında görülen pratiklerin Natufian çekirdek alanından çok daha geniş bir alana yayılmış olduğu önerilebilir.

Teşekkür

Direkli Mağarası kazı çalışmalarında bulunan boncuklar üzerinde çalışmamı sağlayıp bu konudaki yardım ve desteklerini esirgemeyen Cevdet Merih Ereğ ile kabukların tanımlanması ve aydınlatıcı tartışmalar için David Reese'e çok teşekkür ederim.

Harita ve Resim Listesi

- Harita 1:** Metinde adı geçen bazı yerleşimlerin ve bölgenin genel haritası.
- Resim 1:** Direkli Mağarası buluntularından kabuk boncuklar; *Nassarius gibbosulus* (1.1-5) ve *Columbella rustica* (1.6), 1.2 yanmış bir *Nassarius* örneği.
- Resim 2:** *Nassarius gibbosulus* kabuklarındaki delme izlerinden detaylar ve kullanım izleri; yeni kırıklardan ve kullanımdan dolayı parlaklık kazanmış olanlara ait çeşitli örnekler.
- Resim 3:** Direkli buluntu topluluğundan *Dentalium* kabukları.
- Resim 4:** Direkli Mağarası topluluğundan taş boncuklara örnekler.
- Resim 5:** Üst, serpantinitten yapılmış iki delikli büyük boncuk, alt boncuğun yüzeyindeki ve deliğin olduğu yerlerdeki aşınma izleri.

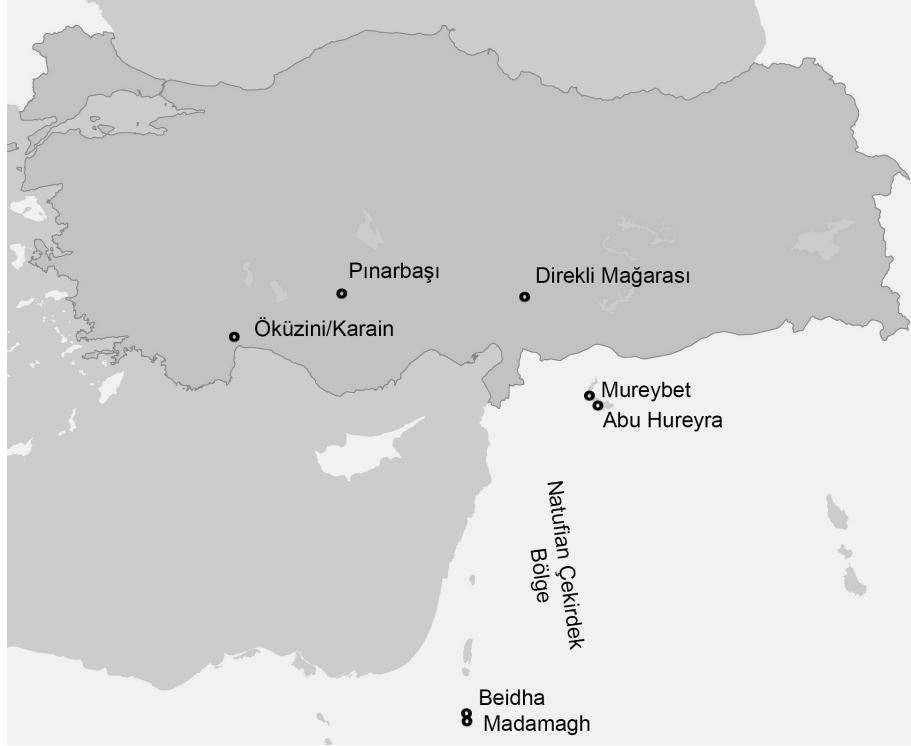
KAYNAKÇA

- Alarashi 2014 H. Alarashi, La parure épipaléolithique et néolithique de la Syrie (12e au 7e millénaire avant J.-C.): techniques et usages, échanges et identités. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Université Lumière - Lyon 2 (Lyon 2014).
- Albrecht ve diğ. 1992 G. Albrecht – B. Albrecht – H. Berke – D. Burger - J. Moser – W. Rähle – W. Schoch – G. Storch – H. P. Uerpmann – B. Urban, “Late Pleistocene and early Holocene finds from Öküzini: a contribution to the settlement history of the Bay of Antalya, Turkey”, *Paléorient* 18.2, 1992, 123-141.
- Amr – Abu Baker 2004 Z. S. Amr – M. Abu Baker, “Freshwater snails of Jordan”, *Denisia* 14, *zugleich Kataloge der OÖ. Landesmuseen Neue Serie* 2 (2004) 221-227.
- Arbuckle – Erek 2010 B. Arbuckle – C. M. Erek, “Late Epipalaeolithic hunters of the central Taurus: faunal remains from Direkli Cave, Kahramanmaraş, Turkey”, *International Journal of Osteoarchaeology* 22.6, 2010, 694-707.
- Baird 2012 D. Baird, “Pınarbaşı. From Epipalaeolithic campsite to sedentary village in central Anatolia”, içinde: M. Özdoğan - N. Başgelen - P. Kuniholm (Eds.), *The Neolithic in Turkey*, vol. 3 (Istanbul 2012) 181-218.
- Baird ve diğ. 2013 D. Baird – E. Asouti – L. Astruc – A. Baysal – E. Baysal – D. Carothers – A. Fairbairn – C. Kabukcu – E. Jenkins – K. Lorentz – C. Middleton – J. Pearson – A. Pirie, “Juniper smoke, skulls and wolves’ tails. The Epipalaeolithic of the Anatolian Plateau in SW Asian context; insights from Pınarbaşı”, *Levant* 45.2, 2013, 175-209.
- Bar-Yosef 1991 D. Bar-Yosef, “Changes in the selection of marine shells from the Natufian to the Neolithic”, in: O. Bar-Yosef – F. Valla (Eds.), *The Natufian Culture in the Levant* (Michigan 1991) 629-636.
- Bar-Yosef Mayer 2005a D. Bar-Yosef, “The exploitation of shells as beads in the Palaeolithic and Neolithic of the Levant”, *Paléorient* 31.1, 2005, 176-185.
- Bar-Yosef Mayer 2005b D. Bar-Yosef Mayer (Ed.), *Archaeomalacology: Molluscs in former environments of human behavior* (Oxford 2005).
- Bar-Yosef Mayer 2008 D. Bar-Yosef Mayer, “Dentalium shells used by hunter-gatherers and pastoralists in the Levant”, *Archaeofauna* 17, 2008, 103-110.
- Bar-Yosef Mayer 2013 D. Bar-Yosef Mayer, “Towards and typology of stone beads in the Neolithic Levant”, *JFA* 38.2, 2013, 129-142.
- Bar-Yosef Mayer ve diğ. 2010 D. Bar-Yosef Mayer – B. Gümüş – Y. İslamoğlu, “Fossil hunting in the Neolithic: Shells from the Taurus Mountains at Çatalhöyük, Turkey”, *Geoarchaeology* 25.3, 2010, 375-392. □

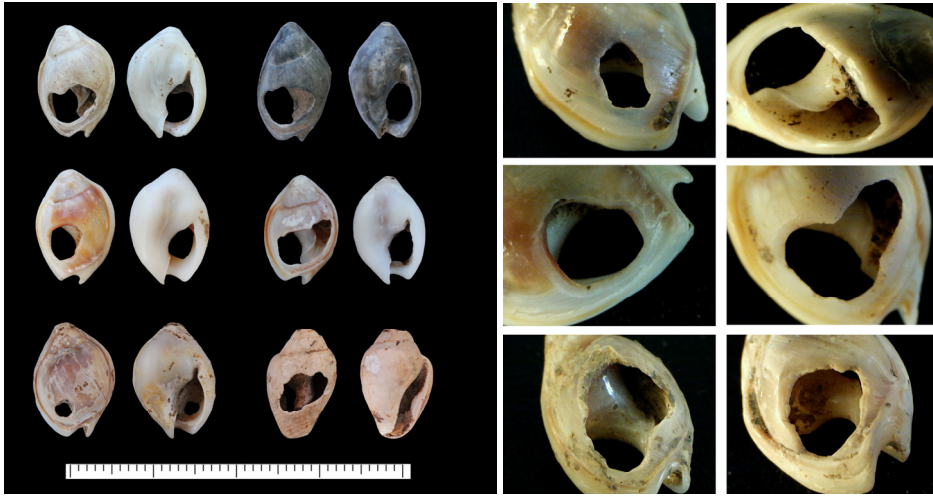
- Bar-Yosef Mayer – Porat 2008 D. Bar-Yosef Mayer – N. Porat, “Green stone beads at the dawn of agriculture”, *PNAS* 105.25, 2008, 8548-8551.
- Bar-Yosef Mayer ve diğ. 2013 D. Bar-Yosef Mayer – N. Porat – M. Weinstein-Evron, “Natufian green stone pendants from El-Wad: characteristics and cultural implications”, in: O. Bar-Yosef - F. Valla (Eds.), *Natufian foragers in the Levant, terminal pleistocene social changes in Western Asia* (Ann Arbor 2013) 139-145.
- Baysal 2013a E. Baysal, “Epipalaeolithic marine shell beads at Pınarbaşı: central Anatolia in a wider context”, *Anatolica* 39, 2013, 261-276.
- Baysal 2013b E. Baysal, “A tale of two assemblages: early Neolithic manufacture and use of beads in the Konya Plain”, *AnatSt* 63, 2013, 1-15.
- Baysal baskıda E. Baysal, “Material culture reconsidered: personal adornment and the conceptualization of boundaries in the Epipalaeolithic”, in: E. Baysal – L. Karakatsanis (Eds.), *Bordered places / bounded times, cross-disciplinary perspectives on Turkey* (London baskıda).
- Baysal – Miller 2016 E. Baysal – H. Miller, “Teoride Süs Eşyaları: Arkeolojik Kontekstlerinde Prehistorik Boncukların Yorumu”, *APAD* 2, 2016, 11-32.
- Beck 1928 H.C. Beck, “Classification and Nomenclature of Beads and Pendants”, *Archaeologia* 77, 1928, 1-76.
- Belfer-Cohen 1991a A. Belfer-Cohen, “The Natufian in the Levant”, *Annual Review of Anthropology* 20, 1991, 167-186.
- Belfer-Cohen 1995 A. Belfer-Cohen, “Rethinking social stratification in the Natufian culture: the evidence from burials”, in: S. Campbell – A. Green (Eds.), *The archaeology of death in the ancient Near East* (Oxford 1995) 9-16.
- Belfer-Cohen 1991b A. Belfer-Cohen, “Art items from Layer B, Hayonim Cave: a case study of art in a Natufian context”, in: O. Bar-Yosef – F. Valla (Eds.), *The Natufian culture in the Levant* (Ann Arbor 1991) 569-588.
- Byrd 2014 B. Byrd, “The Late Pleistocene occupation of Madamagh Rockshelter, Southern Jordan: new data and perspectives on an old excavation”, in: B. Finlayson – C. Makarewics (Eds.), *Settlement, survey and stones. Essays on Near Eastern prehistory in honour of Gary Rollefson* (Berlin 2014) 37-52.
- Byrd – Monahan 1995 B. Byrd – C. Monahan, “Death, mortuary ritual, and Natufian social structure”, *JAnthArch* 14, 1995, 251-287.
- Colonese ve diğ. 2011 A.C. Colonese – M.A. Mannino – D.E. Bar-Yosef Mayer – D.A. Fa – J.C. Finlayson – D. Lubell – M.C. Stiner, “Marine mollusc exploitation in Mediterranean prehistory: An overview”, *Quaternary International* 239, 2011, 86-103.

- Erek 2009 C. M. Erek, “2007 yılı Direkli Mağarası kazıları”, *KST* 30.1, 2009, 323-346.
- Erek 2012 C. M. Erek, “Güneybatı Asya ekolojik nişi içinde Direkli Mağarası Epi-paleolitik buluntularının değerlendirilmesi”, *Anadolu/Anatolia* 38, 2012, 53-66.
- Garrod 1932 D. Garrod, “A new Mesolithic industry; the Natufian of Palestine”, *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 62, 1932, 257-269.
- Kartal 2003 M. Kartal, “Anadolu'nun Epi-Paleolitik dönem buluntu toplulukları: sorunlar, öneriler, değerlendirmeler ve çeşitli yaklaşımlar”, *Anadolu/Anatolia* 24, 2003, 35-43.
- Kartal 2009 M. Kartal, *Türkiye’de son avcı-toplayıcılar* (İstanbul 2009).
- Kuhn – Stiner 2007a S. Kuhn – M. Stiner, “Paleolithic Ornaments: Implications for Cognition, Demography and Identity”, *Diogenes* 214, 2007, 40-48.
- Kuhn – Stiner 2007b S. Kuhn – M. Stiner, “Body ornamentation as information technology: towards an understanding of the significance of early beads”, in: P. Mellars – K. Boyle – O. Bar-Yosef – C. Stringer (Eds.), *Rethinking the human revolution new behavioural and biological perspectives on the origin and dispersal of modern humans* (Cambridge 2007) 45-54.
- Kuhn ve diğ. 2001 S. Kuhn – M. Stiner – D. Reese – E. Güleç, “Ornaments of the earliest Upper Palaeolithic: new insights from the Levant”, *PNAS* 98.13, 2001, 7641-7646.
- Kurzawska ve diğ. 2013 A. Kurzawska – D. Bar-Yosef Mayer – H. Mienis, “Scaphopod shells in the Natufian culture”, in: O. Bar-Yosef – F. Valla (Eds.), *Natufian foragers in the Levant, terminal Pleistocene social changes in Western Asia* (Ann Arbor 2013) 611-621.
- Maher ve diğ. 2012 L. Maher – T. Richter – J. Stock, “The pre-Natufian Epipalaeolithic: long-term behavioural trends in the Levant”, *Evolutionary Anthropology* 21, 2012, 69-81.
- Maréchal 1991 C. Maréchal, “Eléments de parure de la fin du Natufien: Mallaha niveau I, Jayroud 1, Jayroud 3, Jayroud 9, Abu Hureyra et Mureybet IA”, in: O. Bar-Yosef - F. Valla (Eds.), *The Natufian culture in the Levant* (Ann Arbor 1991) 589-612.
- Maréchal – Alarashi 2008 C. Maréchal – H. Alarashi, “Les éléments de parure de Mureybet”, J. J. Ibañez (Eds.), *Le site néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord), En hommage à Jacques Cauvin* (Oxford 2008) 576-617.
- Noy 1991 T. Noy, “Art and decoration of the Natufian at Nahal Oren”, in: O. Bar-Yosef – F. Valla (Eds.), *The Natufian culture in the Levant* (Ann Arbor 1991) 557-568.

- Otte ve diğ. 1995 M. Otte – I. Yalçınkaya – J-M. Leotard – M. Kartal – O. Bar-Yosef – J. Kozłowski – I. López Bayón – A. Marshack, “The Epipalaeolithic of Öküzini Cave (SW Anatolia) and its mobiliary art”, *Antiquity* 69, 1995, 931-944.
- Perlès - Vanhaeren 2010 C. Perlès – M. Vanhaeren, “Black Cyclope neritea marine shell ornaments in the Upper Palaeolithic and Mesolithic of Franchthi Cave, Greece: arguments for intentional heat treatment”, *JFA* 35.3, 2010, 298-309.
- Reese 1982 D. Reese, “Marine and fresh-water molluscs from the Epipalaeolithic site of Hayonim Terrace, Western Galilee, Northern Israel, and other east Mediterranean sites”, *Paléorient* 8.2, 1982, 83-90.
- Reese 1989 D. Reese, “Appendix D, the Natufian shells from Beidha”, in: B. Byrd (Es.), *The Natufian encampment at Beidha Late Pleistocene adaptation in the southern Levant* (Århus 1989) 102-104.
- Reese 1991 D. Reese, “Marine shells in the Levant: Upper Palaeolithic, Epipalaeolithic and Neolithic”, in: O. Bar-Yosef – F. Valla (Eds.), *The Natufian Culture in the Levant* (Michigan 1991) 613-628.
- Richter ve diğ. 2011 T. Richter – A. Garrard – S. Allcock – L. Maher, “Interaction before agriculture: exchanging material and sharing knowledge in the final Pleistocene Levant”, *CAJ* 21.1, 2011, 95-114.
- Ridout-Sharpe 2015 J. Ridout-Sharpe, “Changing lifestyles in the northern Levant: Late Epipalaeolithic and early Neolithic shells from Tell Abu Hureyra”, *Quaternary International* 390, 2015, 102-116.
- Stiner 2014 M. Stiner, “Finding a common bandwidth: causes of convergence and diversity in Paleolithic beads”, *Biological Theory* 9.1, 2014, 51-64.
- White 2007 R. White, “Systems of personal ornamentation in the Early Upper Palaeolithic: methodological challenges and new observations”, in: P. Mellars – K. Boyle – O. Bar-Yosef – C. Stringer (Eds.), *Rethinking the human revolution, new behavioural and biological perspectives on the origin and dispersal of modern humans*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research (1991).
- Wright – Garrard 2003 K. Wright – A. Garrard, “Social identities and the expansion of stone beadmaking in Neolithic western Asia: new evidence from Jordan”, *Antiquity* 77, 2003, 267-284.

Harita 1

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5